

*В. С. Рейкін,
к. е. н., доцент кафедри економічної теорії,
Луцький інститут розвитку людини ВМУРоЛ "Україна"*

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті наведено генезу тіньової економіки та передумови її поширення в ринкових умовах. Обґрунтовано об'єктивність існування тіньової економіки у різнотипних країнах та стадіях розвитку суспільства.

The article is about the genesis of the shadow economy and the reasons of its distributing in the market conditions. The objectivity of the shadow economy in different countries and stages of society development is grounded.

*Ключові слова: тіньова економіка, передумови мінізації, генеза.
Key words: shadow economy, shadow economy reasons, genesis.*

ВСТУП

В основі феномена тіньової економіки лежать переважно спільні процеси та закономірності, які не зводяться до диференціації соціально-економічного розвитку окремих країн. Тому, насамперед, доцільно акцентувати увагу на об'єктивних передумовах виникнення тіньової економіки.

Дослідженням проблем тінізації економіки займалися такі вітчизняні науковці, як З. Варналій, В. Засанський, С. Коваленко, І. Мазур, В. Предборський, М. Флейчук та ін. Серед російських вчених, які вивчали передумови та причини поширення тіньової економіки, необхідно виділити праці В. Исправнікова, І. Клямкіна, Ю. Латова, Ю. Попова, Р. Ривкіної, Л. Тимофєєва та ін. У контексті функціонування тіньових процесів та явищ на окрему увагу заслуговують публікації таких зарубіжних авторів: Г. Беккера, Е. де Сото, А. Портеса, К. Харта, Е. Фейга.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті полягає у розкритті еволюції та сутності основних підходів щодо походження тіньової економіки.

РЕЗУЛЬТАТИ

З приводу проблеми "тінізації" науковцями наводяться два підходи до її започаткування: одночасно з виникненням державних утворень та із зародженням товарно-грошових відносин. Прихильниками першого є такі науковці, як А. Базиліук [2], В. Предборський [14], О. Смірнов [16] та С. Єчмаков: "тіньова економіка з'явилася разом з державою, яка почала встановлювати формальні правила обліку результатів господарської діяльності для збору податків з їхніх доходів" [6, с. 117].

До появи державних правових систем основною перепорою для недобросовісної господарської практики була релігійна мораль. Зокрема, О. Турчинов зазначає наявність табування релігійними догмами у вигляді десяти Божих заповідей, порушення яких супроводжувалося переслідуваннями та покараннями [17, с. 7]. Наприклад, лихварство засуджувалося канонічним правом та нормами християнської етики (у Корані цей вид діяльності донині вважається тяжким злочином). Недотри-

мання певних морально-етичних норм було притаманне ще стародавнім цивілізаціям, про що свідчать історичні джерела. Так першим зі стародавніх філософів, хто розмежував економіку на "добросовісну" та "недобросовісну" був Арістотель. Прагнення до наживи та збагачення як самоціль, що досягається під негативним впливом грошей, він назвав "хремастиком" [1]. Вона неминує виникає як антипод суміжної морально-етичної економіки, внаслідок порушення існуючих регламентацій та неформальної тогочасної практики.

Іншого підходу щодо передумов виникнення тіньової економіки дотримується І. Мазур: "...заборони та обмеження, що спонукають до приховування економічної діяльності, виникають разом із появою обмінних процесів серед населення", товарно-грошовими відносинами [9, с. 13, 20]. Аргументи на користь цього положення наводять також О. Турчинов [17, с. 7], Ю. Латов [8, с. 202], М. Тарасов [13, с. 10] та інші вчені.

Один із основоположників економічної антропології К. Полані виокремлював таку форму неформальної інтеграції, як реципрокція (симетричний обмін продукцією натурального господарства між родинними та дружніми домогосподарствами), що сформувалася задовго до появи ринкових систем та відіграє суттєву роль у багатьох суспільствах донині [12, с. 68]. Реципрокні відносини базуються на морально-етичних принципах взаємодопомоги, допомоги та поваги. Виходячи із цих позицій, неможливо погодитись із однозначним висновком про відсутність неформальних відносин в епоху натурального господарства, як це категорично стверджує Ю. Латов: "натурально-господарська життєдіяльність практично не породжує неформальної економіки як специфічного інституту ... неформальна економіка є феноменом саме товарного, а не натурального господарства" [8, с. 201—202].

Загалом, підтримуючи ідею товарно-грошових відносин як основної передумови походження тіньової економіки, вважаємо також за необхідне висловити окреме застереження: доцільно, насамперед, констатувати наявність певної специфіки при веденні натурального господарства людьми ще в первісних, додержавних формах цивілізацій як майбутнього елементу неформальної економіки в сучасному її розумінні (відмінності

між дефініціями категорій "неформальна" та "тіньова економіка" наведено у [15, с. 32—33]).

У процесі еволюції окремі морально-етичні норми, як похідні від релігійних заборон та обмежень, були позитивно сприйняті багатьма державами та формалізовані у вигляді її інституцій та законодавства. У контексті ретроспективи варто зауважити, що самі закони досить часто відображали морально-етичні цінності певного періоду: свого часу работоргівля та морське піратство були цілком прийнятними видами діяльності. Погляди на те, що саме вважати недоросовісною господарською практикою постійно змінювалися. Так, у період другої світової війни ряд швейцарських банків активно співпрацювали із урядом третього рейху [19, с. 1]; у свою чергу американські монополії (за мовчазної згоди конгресу) вели активну торгівлю та надавали послуги зв'язку німецьким державним компаніям [19, с. 32, 93]. Однак такі дії формально не підпадали під заборону тогочасних законів, порушуючи по суті елементарні морально-етичні засади.

Досить парадоксальним також є той факт, що держава як базовий інститут суспільства, сама приймала участь у тішовій економіці, не дотримуючись при цьому нею ж встановлених правил, особливо у сфері грошового обігу (наприклад, "мідний бунт" у Росії 1662 р.). Переваги тіннізації використовуються окремими країнами і у наш час. Так, уряд Німеччини на офіційному рівні визнав, що здійснив купівлю в анонімною продавця крадених баз даних, які містять інформацію про депозитні рахунки своїх громадян у банках Швейцарії та Ліхтенштейну для ідентифікації неплатників податків [4, с. 10]. Слід визнати, що морально-етичні норми в епоху глобалізації дедалі більше втрачають свою роль як одного із обмежуючих чинників тіннізації економіки будь-якої країни.

З точки зору антропології та психології мотивами здійснення заборонених видів економічної діяльності у неявній, прихованій формі є суперечлива, дуальна природа самої людини, якій одночасно притаманні щедрість та корисливість, альтруїзм та егоїзм, чесність та обман. Співіснування таких ознак тою чи іншою мірою завжди присутнє в господарській діяльності всіх народів на будь-якій стадії розвитку.

Біхевіористичні аспекти були об'єктом дослідження багатьох мислителів у різні періоди часу. Зокрема, у контексті тіннізації, найбільш відомою є праця англійського філософа XVIII ст. Б. Мандевіля "Байка про бджіл". У цьому творі автор, застосувавши компаративістський підхід, зробив парадоксальний висновок, що окремі людські пороки — вимушена необхідність для функціонування суспільства загалом [10, с. 63]. Тобто тіньова економіка є загальнолюдським феноменом.

Оскільки не існує ідеального типу людини як суб'єкта економічних відносин, то в принципі не може і бути досконалих ринкових систем. Емпіричні дослідження підтверджують, що перманентні вади ринку є однією із фундаментальних першопричин походження тішової економіки.

Функціонування ринку передбачає прагнення до економічної вигоди господарюючих суб'єктів. Ринковій системі об'єктивно притаманний фетишизм прибутку. У цьому контексті доцільно навести одіозний вислів Т. Данінга (який часто помилково приписують К. Марксу) щодо ролі норми прибутковості у ринковій діяльності: "Забезпечте 10 процентів, і капітал згоден на всяке застосування, при 20 процентах він стає жвавим ... при 100 процентах він топче всі людські закони, при 300 процентах немає такого злочину, на який він не ризикнув би, навіть під страхом шибениці" [11, с. 703]. При наявності різного роду інституційних самообмежень (наприклад, "протестанської етики" за М. Вебером [3]) вищезазначений ринковий недолік не можливо усунути повністю, а лише частково нівелювати.

Отже, основним мотивом ринкової поведінки індивіда є досягнення найкращих результатів за рахунок пошуку оптимального співвідношення між максимізацією своїх доходів та затратами власних зусиль. Такий раціоналізм (інколи науковцями використовуються також терміни гіпер-, ультрараціоналізм), одночасно взаємодіючи із сприятливими умовами для його реалізації, спонукає ринкових суб'єктів до тішової діяльності.

При постійному зростанні конкурентних відносин виникає необхідність скорочення витрат за рахунок використання тішової системи. Ця тенденція спостерігається як на мікроекономічному рівні підприємств (чи домогосподарств), так і на макро- та мегарівнях міждержавного простору загалом. Зокрема, на цей самий аспект у сфері виробництва акцентує свою увагу М. Кастелс [18, с. 28]. Ю. Попов взагалі розглядає тішову економіку як одну із форм недосконалої конкуренції [13, с. 21]. Завищені трансакційні витрати, які обумовлені економічною діяльністю в межах існуючого законодавства, згідно термінології Е. де Сото — це "ціна підпорядкування закону" [5, с. 187]. Однак ухилення від формальних платежів (як правило, фіскального типу) одночасно призводить до необхідності оплати інших витрат суб'єктами тішової економіки — "ціни позазаконності". При цьому класична аргументація щодо вигідності тішової діяльності виключно за рахунок несплати податків та порушення правових норм дещо спрощена та частково невірна. Втрати тішового сектору від нижчої продуктивності праці та обмежених масштабів діяльності не завжди компенсуються вигодами від податкової економії. Окрім того, при порівняльних розрахунках необхідно враховувати можливий синергетичний ефект, досягнути який за рівноцінних умов підприємствам в офіційній економіці простіше за легального статусу.

Свого часу перуанський економіст Е. де Сото кардинально змінив уявлення про генезу тішової економіки, що сприймалася раніше як соціально зло, притаманне маргінальним верствам бідних та відсталих країн. Він запропонував нову концепцію, що принципово відрізнялася від попередніх підходів К. Харта та інших вчених. Основною причиною існування тішової економіки за де Сото є неефективний правовий режим та бюрократична зарегульованість з боку держави. "Тішові відносини виникають як реакція населення на "меркантилістську" політику влади, що створює систему правового та економічного "апартеїду" (термінологія де Сото). <...> Незаконна діяльність поширюється тоді, коли правові обмеження перевищують певний соціально прийнятний рівень, ... коли витрати дотримання законності перебільшують вигоди від його дотримання. Вкрай рідко тіньова діяльність порушує всі закони; у більшості випадків порушуються лише окремі їх положення" [5, с. 26—27]. На основі емпіричних досліджень Е. де Сото показав, що за умов неадекватності правової системи, неможливості виконання вимог легальності суб'єкти господарювання залишаються по суті без можливості вибору; їх протиправна економічна поведінка стає вимушеним засобом ринкової конкуренції. "Готовність діяти поза рамками закону значною мірою є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності" [5, с. 178]. Однак знехтування легальними нормами права не створює інституційний вакуум, оскільки одночасно у тішовій економіці виникає специфічне право — нелегальне. Відповідно головною загрозою національній економіці, за версією де Сото, є недосконалі закони та адміністративні бар'єри.

Неможливість дотримання вимог легальності — один із базових принципів неоліберальної "десотіанської" концепції. Відповідно пропонується такий варіант для подолання тіннізації — боротьба із "негативними" законами та їх заміна на "позитивні". На нашу думку, таке вирішення проблеми є надто спрощеним сприйняттям реальності, оскільки не відповідає комплексному підходу. Варто зазначити, що формування досконалої правової системи —

досить складний процес, що вимагає відмову від усталених стереотипів суспільства. У цьому контексті дискусійним є твердження, що "закон необхідно виконувати, навіть якщо він недосконалий, оскільки він — основа стабільності" [7, с. 139]. У першу чергу важливо враховувати "якість" юридичних правил та норм. Тобто, якщо у процесі господарювання порушуються недолугі закони, які впливають на збільшення витрат суб'єктів підприємницької діяльності, то такі дії можуть мати загалом позитивні наслідки для всієї економіки.

Законодавчі норми та етичні правила не розглядаються членами суспільства як обов'язкові, непорушні елементи формальної системи. Одночасно з цим прагнення людини до задоволення особистих інтересів, реалізації власних амбіцій зовсім не обов'язково призводить до девіантної поведінки. За умов тіньової економіки суттєву роль відіграють також неформальні норми суспільства.

Подальші дослідження, які проводилися у європейських країнах, не заперечили висновки Е. де Сото, але при цьому було здійснено важливе уточнення: масштаби поширення тіньової діяльності залежать не стільки від власне "поганих" законів, скільки від недоліків їх правозастосування. У переважній більшості розвинених країн основні проблеми пов'язані не з вадами законодавства, а з нездатністю чинної влади забезпечити його неухильне дотримання. Ми вважаємо, що паритетно-важливі значення мають як самі закони, так і практика їх виконання.

Нинішні тіньові економічні відносини частково є наслідком системних вад, що передались у спадок Україні ще з часів соціалістичного періоду. Реформування економіки на початку 90-х рр. здійснювалось без належного інституціонального забезпечення ринкового середовища, що призвело до тотальної тінізації суспільства. До трансформаційних недоліків при реалізації тогочасної економічної політики слід віднести такі:

- незавершеність формування правових основ для функціонування "класичного" ринку;
- одномоментна цінова лібералізація, що сприяла гіперінфляції в умовах відсутності повноцінної національної грошової одиниці;
- прискорена масова приватизація державного майна за неконкурентною та непублічною процедурою без одночасного гарантування захисту прав власності;
- надмірний рівень фіскального навантаження виробників (зокрема у вигляді значних податків на заробітну плату);
- процеси нелегітимного первісного нагромадження фінансових капіталів (мережеві схеми "пірамідального" типу, шахрайство із банківськими документами, цінними паперами тощо);
- заборони на здійснення операцій купівлі-продажу землі, що створювали умови для її пільгового відчуження;
- загальна макроекономічна та політична нестабільність в Україні у першій половині 90-х рр.

Однак причини наростаючого розвитку тіньової економіки у постсоціалістичній Україні лежать у більш складній площині порівняно із помилками "недореформування".

ВИСНОВКИ

Тіньова економіка виникла в епоху зародження товарно-грошових відносин; її становлення пов'язане із формалізацією заборон та обмежень у вигляді законодавства державних форм цивілізацій. Як глобально історичний феномен тіньова економіка притаманна будь-яким країнам та стадіям розвитку суспільства: доіндустріальному, індустріальному та інформаційному. Латентний характер тінізації властивий ринковим, трансформаційним і плановим типам господарювання на всіх ієрархічних рівнях економіки.

Тінізація економічних процесів та явищ має як об'єктивне походження, обумовлене перманентною недоско-

налістю ринкового господарства, так і суб'єктивне: більшість економічних агентів обирають тіньовий сектор через те, що чинні формальні інститути не відповідають їхнім мотивам та потребам. Ідеальної економіки, як і досконалої конкуренції, у практичній реальності не існує. Однак, об'єктивність існування тіньової економіки не варто розцінювати як фатальну неминучість.

Література:

1. Арістотель. Політика / Арістотель; [пер. з давньогрек. та передм. О. Кислюка]. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. — 239 с.
2. Базилюк А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базилюк, С.О. Коваленко. — К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. — 206 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капитализма / М. Вебер; [пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова]. — М.: Ист-Вью, 2002. — 352 с.
4. Все средства хороши // Корреспондент. — 2010. — № 49 (437). — С. 10.
5. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. — М.: Catallaxy, 1995. — 320 с.
6. Ечмаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование: [монография] / С.М. Ечмаков. — М.: Финансы и статистика, 2004. — 408 с.
7. Коваленко С.О. Методологічні основи легалізації тіньової економіки: дис. д-ра екон. наук: 08.02.03 / С.О. Коваленко. — К., 2000. — 390 с.
8. Латов Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: [монография] / Ю.В. Латов. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001. — 284 с.
9. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: [монографія] / І.І. Мазур. — К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2006. — 239 с.
10. МанDEVиль Б. Басня о пчелах / Б. МанDEVиль; [пер. с англ. Е.С. Лагутина]. — М.: Мысль, 1974. — 376 с. — (Серия "Философское наследие").
11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: процесс производства капитала / К. Маркс. — Том 1, кн. 1. — М.: Политиздат, 1983. — 737 с.
12. Полањи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Полањи; [пер. с англ. М.С. Добряковой] // Экономическая социология. — 2002. — Том 3. — № 2. — С. 62—73.
13. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. — М.: Дело, 2005. — 240 с.
14. Предборський В.А. До питання генези теорії тіньової економіки / В.А. Предборський // Зб. наук. пр. "Формування ринкових відносин в Україні". — К.: НДЕІ Укр., 2010. — № 3. — С. 17—21.
15. Рейкін В.С. Від неформального сектора до тіньової економіки: ретроспектива та термінологічний аспект / В.С. Рейкін // Наук. журнал "Економіка та держава". — 2012. — № 5. — С. 28—33.
16. Смирнов А.А. Государственная политика противодействия теневой экономике: дис. д-ра экон. наук: 08.00.05 / А.А. Смирнов. — СПб., 2002. — 288 с.
17. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки: [монографія] / О.В. Турчинов. — К.: НАН України; Інститут Росії, 1996. — 199 с.
18. Castells M. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy / The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / M. Castells, A. Portes, L.A. Benton (eds.). — Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1989. — P. 11—37.
19. Higham C. Trading With The Enemy: An Expose of The Nazi-American Money Plot 1933—1949 / C. Higham. — N.Y.: Delacorte Press, 1983. — 277 p.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2012 р.